
O FINANSIRANJU POZORIŠTA U KNJAŽEVINI CRNOJ GORI

Luka I. Milunović

Relying predominantly on available archival material, as well as the listed theatre actuality, this paper describes the theatre life and its funding in the sovereign Principality of Montenegro. This consideration becomes more important by the fact that it represents a dominant cultural achievement of the period of 1878-1910, as well as the actuality of the same international status that the Montenegrin state had at that time as in the present.

Pri razmatranju pojava ili realizovanih programa u oblasti kulture, navlaštito kada se radi o crnogorskome glumištu u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori i do sada smo se uvijek trudili da u mjeri mogućega oslonca na arhivsku građu uzimamo u obzir, odnosno prezentiramo konkretne pokazatelje koji ukazuju na učinjene finansijske napore - neminovne pratiocice takvih aktivnosti. Uobičajeno je međutim, da se finansijski pokazatelji, kada je proizvod iz sfere kulture u pitanju, uglavnom prezentiraju u periodičnim izvještajima o poslovanju

koje razmatraju nadležna uska tijela i inspeksijske službe, pa tako najčešće ostaju van direktnoga pogleda šire javnosti.¹ Pošetilac, konzument kulturnoga proizvoda (publika) ima pred očima samo cijenu ulaznice (nerijetko stoji, ili se čak podrazumijeva: ulaz slobodan, tj. besplatno), pa ne drži pri tome na umu koliko je svakoga poreskoga obveznika to već koštalo. Sa druge strane potvrđuje se princip da bez profesionalnih institucija i adekvatnoga (nesputavajućega) finansiranja teško može biti govora o visoko kvalitetnome proizvodu, posebno ne o razvoju djelatnosti u kulturi (uostalom kao i bilo će drugo). Treba potencirati: vrlo malo neposrednoga značaja može imati program (ma koliko projekat bio kvalitetan) koji zbog odsustva finansijske podrške ostane trajno nerealizovan.

Ovdje ćemo zastati za trenutak da bi, ilustracije radi, skrenuli pažnju na sudbinu nekih inicijativa Jovana Pavlovića, ministra (upravitelja) prosvjete i crkvenih poslova u Knjaževini Crnoj Gori (došao je sa porodicom na Cetinje krajem 1878. god. i tu ostao do smrti 1892. godine). Nećemo dakle, govoriti o realizovanim projektima iako ih nije bilo tako malo, a među njima je bilo više veoma značajnih. Napomenućemo samo da su vrlo malo vremena egzistirale njegove knjižara i antikvarnica, štamparija, glasilo („Crnogorka“)... Skrenućemo, međutim, za ovu priliku, pažnju na neke projekte (ustanove) koje je ova ličnost predlagala tokom pretposljednje decenije 19. stoljeća, a nijesu zaživjeli, uopšte, ili u vrijeme i na način kao je predlagno. Radi se o biblioteci, muzeju, Društvu „Zetski dom“, listu („Barjaktar“)... Nije teško pogoditi da su se prijedlozi za osnivanje ustanova institucionalnoga

¹ Mogli bi se upitati: koliko kritičar (recenzent) nekoga umjetničkoga djela, ili događaja, uopšte ima potrebu da uz ocjenu ostvarenoga umjetničkoga dometa saopšti i njegovu cijenu (proizvodnu ili tržišnu) izraženu u novcu? Neće valjda biti da se uvijek radi o neprocjenjivim djelima.

karaktera uglavnom lomili o mučnome finansijskome stanju u državi.²

Kao primjer nerealizovanoga projekta, a pri tome veoma interesantnoga ne samo sa aspekta načina finansiranja razvoja kulture najšire shvaćene, mislimo, treba istaći predloženo (izrađena *Pravila*, tj. opšti akt) ustanovljavanje *Društva „Zetski dom“*. Možemo, naime, danas samo nagađati što bi sve za crnogorsku kulturu, odnosno društvo uopšte, značilo da je na razmeđu osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća počelo da u punom kapacitetu djeluje *Društvo „Zetski dom“* zamišljeno da svojom širokom aktivnošću na polju kulture i dijelom prosvjete (stipendiranje) obuhvati teritoriju čitave države, te da na ključnim položajima ima pet, od države plaćenih, činovnika i tako bude prijelazni organizacioni oblik od volonterskih privatnih društva kao nosilaca kulturnih aktivnosti, ka profesionalnima državnima institucijama u ovoj oblasti.³

Temu, kako je ovđe postavljena (izabrani načini i obim finansiranja) pokušaćemo da obradimo tek dodirujući osnovne punktove na putu ka formiranju profesionalnoga ansambla pod krovom Zetskoga doma kako bi u najkraćemu ukazali na genezu ovoga pitanja od prijedloga i nastojanja do osnivanja pozorišta kao državne institucije. Posmatramo, dakle, period poslije *Veljega rata* do 1910. godine, odnosno, od dobijanja potpunoga međunarodnoga

² Naravno, nikada ne treba smetnuti s uma podozrivost (zbog mogućnosti pune kontrole) koju je zbog karaktera i načina vladavine knjaz Nikola I morao imati prema institucijama, posebno onima u kulturi. Napomenućemo ovđe i to kako je uobičajeno da sud o događajima u proteklim periodima ili ličnostima donosimo na osnovu ostvarenih prijedloga i aktivnosti. Ponekada se možda može više saznati analizirajući nerealizovane nakane, prijedloge i projekte.

³ Luka I. Milunović, „Pozorište Zetski dom 1884-1896“, Cetinje, 2006, str. 150-153. Vidi integralno data „Pravila Društva *Zetskog Doma*“, Ibidem, str. 307-322.

priznanja državnoga suvereniteta do obnove dostojanstva kraljevine i formiranja profesionalne ustanove – Knjaževskoga, odnosno Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta.

Period koji slijedi odmah poslije posmatranoga, vrijeme Kraljevine Crne Gore, predstavlja traženje odgovora u okviru posebne teme koja dominantno obuhvata finansiranje rada i sudbinu profesionalne državne institucije u kulturi - državnoga profesionalnoga pozorišta. Preciznije rečeno: koliko je koštala ostvarena produkcija u dvije redovne pozorišne sezone 1910/11. g. (sa pripremom i predsezonom) i 1911/12. godine (sa epilogom), te kako je egzistirala prva (u punom značenju riječi) državna institucija kulture u Crnoj Gori?

1. Finansiranje domaće produkcije (1878-1910)

Poslije oficijelnoga okončanja rata Berlinskim kongresom 1878. godine Crna Gora će i dalje biti vojno angažovana do kraja osme decenije 19. stoljeća, odnosno, dok ne bude potpuno definisana njena državna teritorija. U takvim uslovima nije moglo biti govora o domaćoj kulturnoj produkciji. Ipak, upravo sredinom 1878. godine na Cetinje dolazi putujuće pozorišno društvo čime otpočinje serija gostovanja koja će se, kada su ovakve trupe u pitanju, relativno redovno odvijati do 1910. godine. Na finansijske aspekte ovoga oblika pozorišne produkcije posebno ćemo skrenuti pažnju.

Do kraja osme decenije 19. stoljeća štampa u Crnoj Gori će bilježiti vijesti o djelima dramske književnosti u okruženju te kulturno-umjetničkim programima koji su organizovani u Kotoru (Društvo „Jedinstvo“ i Društvo „Sveti Đorđe“). Od početka osamdesetih godina u crnogorskoj periodici pored obično kraćih priloga o objavljenima dramskim djelima srijeta-mo i crtice o pozorištu. Vijesti na ove teme stižu iz: Novoga Sada, Praga, Beograda, Odese, Dubrovnika... To je vrijeme kada

se u štampi počinju pojavljivati i vijesti o kulturno-zabavnim programima koji su priređeni na Cetinju, ali i Podgorici i Nikšiću povodom rođendana i imendana članova dinastije Petrović – Njegoš. Redovni pozorišni život u Crnoj Gori će otpočeti 1884. godine.⁴

Pokretanje redovnoga pozorišnoga života u Knjaževini Crnoj Gori (1884. godine je nastalo dramsko djelo, formirano diletantsko pozorišno društvo, odigrano niz predstava, organizovano gostovanje strane i domaće trupe, te kao kruna svih pregnuća počela je izgradnja zdanja za pozorišne predstave i kulturne potrebe uopšte) moralo je otvoriti i razmišljanja o formiranju profesionalne trupe i pozorišta kao državne institucije, te naravno odmah u vezi sa tim i pitanje finansiranja takvih pregnuća.

Skromna domaća scenska produkcija koja će biti ostvarena tokom decenija na razmeđu 19. i 20. stoljeća u organizaciji lokalnih privatnih grupa i društva (ali ne samostalnih domaćih pozorišnih trupa) neće na formalan način opterećivati državne finansije. Ova kulturna pregnuća će biti uglavnom finansirana od članarine društva i prodatih ulaznica, sredstvima crnogorskoga dvora te nevelikim povremenim prigodnim priložima članova Dinastije, uglednih i imućnijih ličnosti.

Za potrebe izvođenja prvih predstava 1884. godine prostor u novoj (građevinski nedovršenoj) kući vojvode Maša Vrbice adaptirano dvorskom trošku. U evidencionim knjigama Uprave dvora upisan je 13. februara trošak od 376,43 fijorina (≈ 40 napoleona u zlatu): „Podnešen račun g. Vuletića, odobren za

⁴ Naš rad je pred čitaocem 130 godina nakon veoma značajnih događaja za crnogorsku kulturu koji su se odigrali 1884. godine, pa bi stoga mogao imati i jubilarni karakter. Jubilej 1884-2014. smo već najavili u „Matici“ (Luka I. Milunović, O 1884. kao godini crnogorskog pozorišta“, „Matica“, XIV/2013, br. 54, str. 471-504) i nekoliko priloga u dodatku „Kultura“ u „Pobjedi“ (br. 17195, 17202, 17237 i 17269).

isplatu, za učinjene troškove za pozorište u kući V. Vrbice, kao štice, postav, lampe sobne, gvožđurije, marangunima, koplja, lovoriku, trošak predstavljača itd...“⁵ Sa istoga mjesta će biti isplaćeno i 688 fijorina na ime troškova priprema prikazivanja predstva u Podgorici o svečanom dočeku Nove 1885. godine, kojemu je prisustvovao knjaz Nikola I sa članovima svoje familije, članovima diplomatskoga kora i većim brojem uglednika iz čitave Crne Gore.

Pažnja javnosti i znatna finansijska sredstva morala su međutim, od 1884. godine, biti navlaštito usmjeravana ka započetoj izgradnji zdanja za teatar, kao bazičnoga preduslova ostvarivanja većega kvaliteta i intenziteta scenske produkcije, te dinamičnoga razvoja kulture uopšte. Finasiranje izgradnje pozorišnoga zdanja je u početku oslonjeno na priloge donatora.⁶ Obim na ovakav način prikupljenih sredstava će učiniti da radovi na zdanju teku mnogo sporije nego što je bilo očekivano i potrebno. Pokazalo se, naime, da veoma siromašno stanovništvo Crne Gore, iako se zaista masovno odazvalo na poziv za doniranje izgradnje Zetskoga doma, ne može ni izbliza obezbijediti potrebnu količinu novca (od susjednih država i bratskih naroda stizale su uglavnom riječi podrške i tek ponekada veoma

⁵ Interesantno je napomenuti da je ovo jedni neposredni arhivski dokument o održanim predstavama. Saznanja o prvim predstavama na Cetinju 1884. godine inače se oslanjaju na pisanje domaće i strane periodike te memoarsku literaturu. Nećemo uzimati u obzir posredne troškove kao na primjer 299,54 fijorina (≈ 30,1 napoleona) koje je Dvorska uprava isplatila terziji za izradu crnogorskoga odijela dr Lazu Kostiću, a u kojemu je ovaj igrao u „Balkanskoj carici“ na Cetinju decembra, 1888. godine. Koju godinu kasnije, po odlasku iz Crne Gore, L. Kostić je ovo odijelo poklonio pozorištu u Novome Sadu da u njemu nastupa glumac koji tumači ulogu *Stanka* u „Balkanskoj carici“

⁶ Luka I. Milunović, „Donatori Zetskoga doma: drugo dopunjeno i prošireno izdanje“, Cetinje, 2006.

simbolična novčana potpora).⁷ No, gledano sa aspekta vrha vlasti, makar u početku se ipak obezbjeđivanje dijela potrebnih finansijskih sredstava uspjelo prevaliti sa državnoga bužeta neposredno na teret stanovništva.⁸

Saopšticeo ovđe kratak pregled osnovnih podataka o prikupljenima i potrošenima novčanima sredstvima tokom izgradnje pozorišta za period od 1884. do 1896. godine, odnosno od pokretanja donatorske akcije i polaganja kamena temeljca do svečanoga otvaranja zdanja. Navodimo po godinama samo sumarne pokazatelje ne ulazeći ovom prilikom u njihove izvore i strukturu. Početkom oktobra, 1886. godine odbor formiran za izgradnju Zetskoga doma objavljuje u štampi da je od pokretanja donatorske akcije (mart, 1884. god) do tada, potrošeno oko 21000 fijorina. Prema spiskovima donatora koje je redovno objavljivala periodika tokom prve, najberićetnije godine prikupljeno je 8212,08 fijorina od dobrovoljnih priiloga. Tokom sljedeće 1885. godine isti izvor obavještava da je prikupljeno 4493,8 fijorina (ukupno čini 12705,88 fijorina). Godine 1886. prikupljeno je 4496,76 fijorina (ukupno 17202,64 fijorina). Sljedeće 1887. godine donatori su uplatili još 523,79 fijorina, što je, uključujući i svotu sa početka 1888. godine od 369

⁷ O angažovanju Rusa na izgradnji Zetskoga doma vidi: Лука И. Милунович, „Знаменитые русские и театральная жизнь в княжестве Черногории“, u: „Россия и Балканы“, Подгорица / Москва, 2012. („1. Строительство и устройство Зетского дома“, стр. 555-560).

⁸ Ovđe se, naravno, ali u okviru neke druge teme, može otvoriti pitanje: da li je knjaz Nikoka I htio da ogradi, ili samo gradi pozorište. Odnosno, koliko je za političke potrebe bilo dovoljno da se gradi, ali ne i nužno da se izgradi pozorište. Konačno tek završetkom izgradnje pozorišta neposredno se snažnije otvara pitanje formiranja institucije i vezi sa tim: sa jedne strane, obezbjeđivanja finansiranja, a sa druge, mogućnost poželjnoga stepena kontrole njenoga rada.

fijorina činilo (od 1884. g. do 1888. god) ukupno prikupljenih 18195,43 fijorina ili 1856,68 napoleona u zlatu (kurs iz marta 1895. godine).⁹ Razlika između utrošenih i donacijama prikupljenih sredstava za izgradnju Zetskoga doma tokom 3-4 godine od početka izvođenja radova može poticati otuda (1) što su neke troškove plaćali direktno državni organi, kao i (2) što su iznosi nekih računa odmah prikazani kao trošak, a isplaćeni mnogo kasnije. Pojedinačnih priloga za Zetski dom biće naravno i kasnije, doduše mnogo rjeđe, o čemu će uz zahvalnost primaoca javljati periodika, ali više neće biti u štampi objavljenih spiskova darodavalaca i obavještenja *Središnjega odbora* o ukupno prikupljenoj svoti i učinjenim rashodima.

Zetski dom je dovršen, uređen i svečano otvoren 12 godina poslije polaganja kamena temeljca, tek o Mitrovdanu 1896. godine. Ministarstvo finansija je prikazalo sumu od 21773,36 fijorina koja je isplaćena u periodu 1896-1898. godine, a odnosila se na račune i druge troškove u godinama od početka (zaostali neplaćeni računi) do završetka izgradnje i uređenja Zetskog doma (1884-1896. god). Znamo da se na ovom zdanju, iako skromnije, radilo i u periodu za koji nemamo direktnih sumarnih finansijskih pokazatelja, tj. od 1887. do 1895. godine, naročito pred značajnije javne događaje i gostovanja pozorišnih trupa. U samo jednom, doduše zbirnom računu iz 1893. godine vidi se da je u povodu proslave 400 godina crnogorskoga izdavaštva i štamparstva na najnužnije opravke na Zetskom domu potrošeno 414,95 fijorina. Sva saznanja do kojih smo došli na temelju arhivske građe upućuje nas na zaključak da je na izgradnju i

⁹ Luka I. Milunović, „Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“, u: „Novac Crnoj Gori“ (zbornik radova sa naučnog skupa), Cetinje, 2007, str. 261-286. Napomenućemo da se kurs napolena u zlatu (odnos zlatnoga i papirnoga novca) tokom dvije posljednje decenije 19. stoljeća uglavnom kretao od 9,50 do 10 fijorina.

opremanje Zetskoga doma potrošeno oko 60000 fijorina (120000 francuskih franaka u zlatu, ili 6000 napoleona).¹⁰

Sasvim je prirodno da izgradnja pozorišne zgrade već od samoga početka stalno dodatno podstiče razmišljanja o formiranju institucije sa profesionalnom trupom. U tom pravcu stizali su na Cetinje i konkretni prijedlozi. Kada je u pitanju ugao posmatranja pojava koji smo ovđe izabrali, posebno treba skrenuti pažnju na mišljenje profesora Marka Dragovića¹¹ iznijeto početkom 1888. godine u autorskom tekstu o Cetinju, koji je u nekoliko nastavaka objavio zagrebački „Vienac“. Dragović, naime, ukazuje na znatne troškove i potreban obim finansijskih sredstava koji podrazumijeva osnivanje i normalan rad pozorišta, pa iznosi stav da crnogorski državni budžet to još ne može lako podnijeti. Mada disonantan opštem javnom oduševljenju kulturnim pregnućima od 1884. godine, ovaj će stav, zbog aktuelne ekonomske snage države, vrijeme potpuno potvrditi – od početka izgradnje pozorišnoga zdanja proći će, naime, više od kvarat stoljeća dok Crna Gora konačno dobije pozorište sa stalnim profesionalnim ansamblom. Marko Dragović u „Viencu“ zapravo veli: „Ja ne odričem da pozorište nije velevažan i velepotreban prosvjetni zavod za svaki narod, pa bi on bio potreban i za Crnu Goru. Ali opet moje je mišljenje takvo, da se baš bez takvog zavoda možemo još koje vrijeme proći u Crnoj Gori.“ Dragović dalje vrlo ubjedljivo argumentuje svoj stav: „Za jedno i malo prilično pozorište hoće se najmanje stotina hiljada fiorinti za zgradu, dekoracije, kostime i

¹⁰ Tabelarni prikaz i komentar vidi: Luka I. Milunović, „Izgradnja Zetskog doma 1884-1896“, „Matica“, VII/2006, br. 27/28, (jesen /zima) str. 282-283.

¹¹ Marko Dragović (1852-1918) Završio duhovnu akademiju u Petrogradu. Autor je više od 200 radova objavljenih u tridesetak naslova periodike i nekoliko monografskih publikacija iz oblasti istorije i bibliografije. Vidi detaljnije u: Dr Dušan J. Martinović, „Portreti II“, Cetinje, 1987, str. 91-98.

meblirovku, a za držanje kuće: osvjetljenje, otopljenje, služba i t.d. koliko se hoće? Pa sada gdje je najglavnije: Društvo. Bogami se tu hoće dobra kesa novca, koje ... ali neka je dosta...“. Iako ostaje ipak uzdržan i bez konačne eksplikacije, ovakav stav se mora pažljivo posmatrati i uzeti u obzir pri procjeni stanja državnih finansija, a u direktnoj vezi sa tim, realnost ostvarivanja pregnuća u kulturi u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata.

U godinama koje su slijedile nije bilo znatnijih pomaka ka potpunom uređenju pozorišnoga zdanja ili koraka ka formiranju profesionalnoga ansambla. Pozorišna zgrada se počela, naravno nedovršena, koristiti 1888. godine kada se o Mitrovdanu (imenovanu pokrovitelja zdanja velikoga vojvode zetskoga Mirka, mlađega sina knjaza Nikole I) uselio nominalni vlasnik Društvo cetinjske čitaonice. O Nikoljdanu iste godine, u okviru proslave imendana knjaza Nikole I prikazana je i prva pozorišna predstava u Zetskom domu, naravno, „Balkanska carica“. Prikazivanjem ove predstave završava se prva faza u razvoju kontinuiranoga pozorišnoga života u Knjaževini Crnoj Gori. Igrajući uloge u „Balkanskoj carici“ na scenu su ponovo, kao i početkom 1884. godine, izašli visoki državni uglednici. Doduše ovo će biti posljednji put da se ličnosti tolikoga državnoga i društvenoga formata neposredno angažuju u pozorišniom predstavama, pa možemo reći da je tada završeno „herojsko doba“ crnogorskoga glumišta.

Najozbiljnija prilika da do kraja 19. stoljeća Knjaževina Crna Gora ipak dobije profesionalno pozorište pojavila se sredinom devedesetih godina. Planirano je da se 1896. godine organizuje velika proslava jubileja dva stoljeća vladavine dinastije Petrović-Njegoš. Nedavno, sa uspjehom, organizovana proslava 400 godina crnogorskoga štamparstva i izdavaštva pokazala je da se Zetski dom ne može zaobići pri priređivanju većih javnih manifestacija, osobito kada se hoće privući pažnja, ili čak obezbijediti učeće ličnosti iz inostranstva. U pripremi proslave jubileja dinastije donešena je odluka da se Zetski dom uredi, te

da ustanovljavanje profesionalnoga pozorišta bude dio programa svečanosti. I zaista, krajem 1895. godine potpisani su ugovori sa Domenikom Mamolom na 5000 fijorina (510 napoleona u zlatu) o uređenju enterijera u pozorišnom zdanju, i posebno sa domaćim majstorima Senićem, Grgurevićem i M. Španjolom o popravci krova. O radovima na Zetskome domu i namjeri angažovanja profesionalnih glumaca na Cetinju pišaće domaća i inostrana periodika.

Pavle M. Popović, kao postavljeni upravnik Zetskoga doma 1896. godine poslat je u inostranstvo da angažuje profesionalne glumce. U to vrijeme, što treba posebno naglasiti, radi se i na formiranju državne institucije u Zetskome domu. Pavle Popović, redovno zapošljen u Cetinjskoj gimnaziji, prima nadoknadu za vršenje funkcije upravnika pozorišta (35-40 fijorina na mjesec što je otprilike $\frac{1}{3}$ bolje profesorske plate) a na hartiji za službene dopise štampan je memorandum sa tekstom: „Uprava Zetskoga doma“ i državnim grbom. Ovđe treba napomenuti kako u konsultovanim izvorima nijesmo pronašli potvrdu da je bilo koji upravnik pozorišta poslije Pavla Popovića primao nadoknadu za to svoje angažovanje. Nemamo podataka da su upravnici čak i u vrijeme rada profesionalnoga državnoga pozorišta primali nadoknadu za svoje angažovanje u toj instituciji. Koliko imamo podataka, do formiranja profesionalnoga ansambla redovnu mjesečnu nadoknadu primao je još samo čuvar Zetskoga doma.

Do realizacije pokrenutih aktivnosti na ustanovljavanju državne institucije i formiranja profesionalnoga pozorišnoga ansambla međutim nije došlo. Vjeridba i ubrzo zatim udaja knjaginjine Jelene Petrović za italijanskoga prijestolonasljednika okrenula su (organizaciono i finansijsko) angažovanje državnoga vrha u Crnoj Gori na drugu stranu. Odustalo se od velike proslave jubileja dinastije Petrović i saglasno tome od pozorišne institucije i profesionalne pozorišne tupe. Pozorište u Zetskome

domu koje je uređeno prije najave svadbene prilike ipak je svečano otvoreno, ali predstavom koju je izvela *ad hoc* okupljena domaća diletantska grupa, a ne profesionalna trupa.

Pavle Popović će i sljedeće, 1897. godine još jedanput pokušati da obezbijedi za Zetski dom stalni profesionalni pozorišni ansanbl. Ovoga puta na način što će u „Glasu Crnogorca“ objaviti oglas da će se prostor u Zetskome domu vrlo povoljno dati u najam nekoj ozbiljnoj putujućoj pozorišnoj trupi koja je raspoložena da na Cetinju ostane duže vremena. Sa aspekta finansiranja, prijedlog P. Popovića je izgledao ovako: ozbiljna pozorišna tupa bi uz veoma malu nadoknadu (ili besplatno) dobila prostor u Zetskome domu, a sve troškove bi ona sama podmirivala od prodatih ulaznica za predstave ili prikupljenih povremenih donacija uglednih ličnosti i Dvora.

Oglas nije dao željene rezultate iako se može zaključiti da je odziva ipak bilo. U statusno-organizacionom pogledu pozorišne produkcije pod krovom Zetskoga doma učinjeni su ipak neki pomaci koje valja konstatovati. Od 1896. godine pozorište koristi naziv *Knjaževsko crnogorsko pozorište* i ima upravnika kojega, u skladu sa svojim opštim aktom, svake godine na redovnim skupštinama biraju objedinjena društva *Cetinjska čitaonica* i *Gorski vijenac*.

Prije nego što potpuno priđemo kraju prve decenije 20. stoljeća, odnosno pripremama, osnivanju i svečanome otvaranju državno-ga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori skrenućemo pažnju na organizacioni status pozorišta i stanje Zetskoga doma pred početkom *doba parlamentarizma* u Crnoj Gori, odnosno vremena kada će upravo konstituisana Crnogrska narodna skuština koristiti prostor u pozorišnom zdanju za svoj rad, čime će ustvari biti potpuno sužene mogućnosti za domaću scensku produkciju i gostovanja stranih pozorišnih trupa. Stanje pozorišnoga zdanja i organizacioni status domaće kulturne produkcije ovđe posmatramo kao rezultat finansiranja ove djelatnosti tokom perioda koji

posmatramo. U tome pravcu osvrnućemo se na dopis koji je Dušan Gregović kao aktuelni upravnik pozorišta opunomoćen od uprava objedinjenih društava *Cetinjske čitaonice* i *Gorskoga vijenca* još uvijek nominalnih vlasnika Zetskoga doma, uputio: „Predsjedniku Državnog savjeta Ministru Unutrašnjih Djela Gospodinu Vojvodi B. Petroviću“, početkom novembra 1903. godine.

Poklanjamo pažnju ovome dopisu i zato što je u njemu D. Gregović najvišem kolektivnom tijelu u zemlji sa malo riječi, uz nuđenje prijedloga, veoma precizno saopštio aktuelno stanje u pozorišnoj umjetnosti u crnogorskoj prijestonici dvije decenije poslije početka redovnoga pozorišnoga života, polaganja kame-na temeljca, te početka ulaganja sredstava u podizanje i uređenje pozorišnoga zdanja. U prvome dijelu pisma Gregović u šest stavova veoma precizno, sasvim direktno i bez opširne eksplikacije, saopštava bitne karakteristike organizovanja pozorišnoga života i samoga pozorišnoga zdanja. U dopisu Gregović konstatuje: (1) Cetinjska čitaonica nije ni do sada imala nikakvoga uticaja na pozorište: „...n'ako što je iz svoje sredine birala upravnika...“; (2) cilj čitaonice ne stoji „ni u kakvoj vezi sa pozorištem“; (3) u interesu je državnih vlasti da brinu o pozorištu: „koje je kod nas javna institucija“; (4) Samo pozoršno zdanje se: „...nalazi u takvom žalosnom stanju, da će se neminovno jednoga dana velika katastrofa dogoditi, jer su stubovi koji podržavaju lože jako ostarali“; (5) samim tim pozoriše nije pogodno da: „u njemu dolaze Visoki Posjetioci i otmenija Gospoda.“; (6) Društva koja formalno gazduju Zetskim domom nemaju sredstava za bilo kakve intervencije koje su nužne i treba da se što prije realizuju, pa žele da sa sebe sasvim skinu odgovornost za moguće loše posljedice.

Konstatovano stanje u Gregovićevom dopisu se neće mijenjati narednih godina. U duhu Gregovićevih konstatacija je i sadržaj dopisa direktora Državne štamparije Špira Ognjenovića upućeno Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova o stanju

prostorija u Zetskom domu koje državna štamparija koristi za skladište knjiga: „Krov nad tim prostorijama u takvom je slabom stanju da su svi unutrašnji duvarovi ne samo skroz vlažni, već šta više, niz njih voda vidljivo curi...“¹² Za popravku krova Zetskoga doma Ognjenović je 19. oktobra 1905. godine naručio 100 tigala.¹³ Na loše stanje Zetskoga doma upozorava Ministarstvo unutrašnjih djela dr Luko Zore, tada (30. I 1906. g.) predsjednik Društva Cetinjske čitaonice: „U jučerašnjem sastanku ove uprave riješeno je jednoglasno da se ta vlast upozori o trošnosti zgrade Zetskoga doma, e da bi se shodnijem mjerama pretekla kakva nesreća.“¹⁴

Treba ipak, makar i sasvim ukratko, saopštiti i rješenja koja je Dušan Gregović u već pomenutom dopisu predložio Državnome savjetu u vezi dalje egzistencije pozorišta na Cetinju. Uz punu saglasnost uprava društava koja koriste prostor u Zetskome domu Gregović predlaže da pozorište neposredno bude podređeno nekom ministarstvu koje bi postavljalo upravnika sa zadatkom da sprovodi sve aktivnosti u vezi scenske umjetnosti i za svoj rad odgovara tom ministarstvu. Drugačije rečeno, pozorište u Zetskome domu treba da bude državna ustanova u punom značenju te riječi. Svi jasno vide kao jedino ispravno upravo ono rješenje koje zbog troškova koje takav status teatra podrazumijeva država stalno odugovlači da realizuje.

¹² DACG, MPiCP-1904, Fas: 21, br. 316. „Neophodno je potrebno da se krov iznova pretrese, da se uredno stave gurle, kao i da se učine nužne popravke oko prozora, vrata, podova i drugog.“ – u istom pismu od 19. februara 1904. godine nastavlja direktor Državne štamparije.

¹³ Špiro Ognjanović je u to vrijeme bio šef Upravnog odjeljenja Ministarstva finansija u okviru kojega je organizaciono funkcionisala Državna štamparija (*Odjeljenje Državne štamparija*) pa je naručio „gravalje“: „Za prekrivanje Kancelarija Uprave Drž. Štamparije u ‚Zetskom domu‘...“ (DACG, MF-1905, Fas: 237, br. 69).

¹⁴ DACG, MUD-1906, Fas: 30, br. 543.

Proглаšenje Ustava (Nikoljdan, 1905. god) izbori, pripreme i početak rada Crnogorske narodne skupštine određiće za osnovnu novu namjenu Zetskog doma do kraja prve decenije 20. stoljeća. Zetski dom će postati šedište parlamenta do podizanja naročite zgrade za potrebe rada skupštine i vlade u Medovini na Cetinju koja će dobiti ime Dom vlade (*Vladin dom*). Krajem 1905. godine i enterijer Zetskoga doma je prilagođen novoj namjeni: „Velika pozorišna dvorana privremeno je udešena za držanje sjednica skupštinskih. U parteru su ponamještene klupe za narodne poslanike, a na mjestu, gdje je bila pozornica, na uzvišenom podijumu načinjen je presto za Njegovo Kraljevsko visočanstvo Knjaza Gospodara.“

Razmatranje stanja scenske djelatnosti u prvoj deceniji 20. stoljeća dopunićemo ilustracijom o odnosu prema državnim institucijama kulture (biblioteka, muzej) prateći raspravu na šednici Crnogorske narodne skupštine, de je uz pitanja o finansiranju rada institucija kulture pomenuta i potreba osnivanja stalnoga pozorišta.

Tokom rasprave o prijedlogu budžeta za 1908. godinu¹⁵ poslanik Savo Vuletić će, uz kritiku visine iznosa sredstava planiranih budžetom za institucije kulture pažnju posvetiti i potrebi osnivanja stalnoga pozorišta. Vuletić je ocjenio i stanje pozorišne zgrade: „Ova je zgrada, u kojoj smo sad, sagrađena za Narodno Pozorište i to sagrađena je narodnim novcem, s priložima kupljenim po narodu, pa evo služi za Narodnu Skupštinu. Pa lijepo je to pri radu, ali dokle mi nijesmo ovdje došli sa se saborišemo, trčali su po njoj miševi.“ Što se pak tiče osnivanja profesionalnoga pozorišta saopštava da je razgovarao sa prijateljem

¹⁵ XXXV redovna šednica Crnogorske narodne skupštine držana 13. januara 1908. godine poslije podne. Sažetak diskusija, u okviru stalne rubrike namijenjene radu Skupštine, objavio je 12. IV 1908. godine i „Glas Crnogorca“ (XXXVII /1908, br. 16, str. 2).

iz inostranstva koji je: „i dobar poznavalac pozorišta i odličan dramski pisac...“, te da mu je ovaj tvrdio: „da bi trebala našem pozorištu samo jedna subvencija od 15-20.000 kruna godišnje i da bi moglo s tim dobro opstati.“¹⁶ Ovdje se srijetamo, uz poziv na autoritativnoga sagovornika, na javno, u Crnogorskoj narodnoj skupštini, izrečenu procjenu koliko bi državu trebalo da košta profesionalno pozorište. Pomenute iznose treba imati na umu kada se govori o utvrđivanju visine državne subvencije Crnogorskome pozorištu. Sa razmišljanjima Vuletića su se složili i drugi poslanici pa i sam resorni ministar, ali se inicijativa za povećanje ove pozicije u budžetu razbila o sumorno stanje u državnim finansijama.¹⁷

Mada poslanik Vuletić nije direktno rekao sa kim je to razgovarao puno indicija upućuje da se radi o Branislavu Nušiću, dramskome piscu, tada članu *Književno-umjetničkog odbora* Narodnog pozorišta u Beogradu. Branislav Nušić je nama interesantan i kao, kako se smatra, autor jednoga projekata o osnivanju stalnoga pozorišta u Crnoj Gori (nerijetko u literaturi pominjan kao *Nušićev memorandum*). Dokumentat je poznat je u

¹⁶ Radi lakšega praćenja novčanih iznosa i odnosa valuta koje pominjemo u radu reći ćemo da se ovdje radi o 7500-10000 fijorina tj. 750-1000. napoleona u zlatu. (1 fijorin = 2 kruna).

¹⁷ Državnim budžetom za 1908. godinu, kao i prethodnih godina, u okviru Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova, pored sredstava za škole i crkve, predviđena je još jedino pozicija „Narodna biblioteka i muzej“ u obimu od 2370 perpera (plate 720 + kancelarijski materijal 1650 per.) Vidi: „Finansijski zakon za 1908. godinu“, *Državni rashodi, razdio VII, glava XLII, partije 212 i 213*. Zakon je stupio na snagu (čl. 9) 1. II 1908. godine („Glas Crnogorca“, XXXVII/1908, br. 6, str. 3). U budžetu za sljedeću, 1909. godinu predviđeno je 2490 sa istom strukturom samo što su plate (honorar bibliotekaru i čuvaru muzeja) povećane na 840 prepera na godinu, tj. sa 60 na 70 perpera mjesečno.

literaturi¹⁸ pa ćemo se osvrnuti samo na iznešene projekcije finansijskih pokazatelja o radu profesionalnoga pozorišta. Treba reći da će i ubuduće biti, više ili manje elaboriranih, sličnih prijedloga u vezi finansiranja i načina rada profesionalnoga pozorišta na Cetinju. Po svojoj cjelovitosti i važnosti cijenimo da se ipak izdvajaju dva dokumenta sa ovakvim sadržajem: (1) Nušićev, koji smo već pomenuli jer je nastao u periodu koji posmatramo, prije početka rada pozorišta i pokazuje kakva su saznanja mogli imati osnivači, te (2) *Stevanovićevo memorandum* nastao kasnije, jer akceptira iskustva nastala poslije osnivanja i protoka prve redovne sezone profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori.

Nušićev memorandum je podijeljen u više poglavlja i razmatra razna pitanja funkcionisanja profesionalnoga pozorišta. Tako se poglavlju „Uslovi“ konstatuje: „Uslova za stalno pozorište na Cetinju nema, onako isto, kao što ih nema ni u jednoj vojvođanskoj varoši, ne zato, što stanovništvo istih ne bi poimalo značaj Pozorišta, već s toga, što malobrojnošću nije kadro održati ga.“¹⁹ U nastavku se, očigledno po iskustvima iz Vojvodine, predlaže da pozorište po osnivanju stalno putuje (na Cetinju bi godišnje bilo samo 3½ mjeseca) kako po Crnoj Gori, tako i po

¹⁸ Dokumentat je integralno, uz širu uvodnu studiju o osnivanju pozorišta u Crnoj Gori, objavio Risto J. Dragičević („Pripreme za otvaranje prvog državnog pozorišta na Cetinju“, „Istorijski zapisi“, 1948, knj. II, sv. 5–6, str. 321–338). Dokumentat je potpisao Branislav Nušić, a pisan je drugom rukom. Čuva se u Narodnom muzeju Crne Gore.

¹⁹ Ovakav stav treba imati na umu i kada se razmatra razvoj pozorišta na prostoru Crne Gore u periodu poslije Prvoga svjetskoga rata jer tadašnja vlast i pored tradicije, te formiranih navika stanovništva vrlo dugo (do 1931. godine) nije vidjela Cetinje (iako je bilo centar oblasti odnosno banovine) kao mjesto đe treba osnovati profesionalno pozorište. Upliv Branislava Nušića na ovakav stav morao je bio veoma snažan saglasno pozicijama (oblast kulture) koje je u tadašnjoj vlasti zauzimao.

regionu (Skadar, Trebinje, Dubrovnik, Mostar, Sarajevo, Banja Luka, te eventualno Split i Šibenik). Pominjemo ovakav pristup radu teatra jer će se dalje u projektu upravo na tome bazirati moguća visina sopstvenih prihoda koje pozorište može ostvariti, odnosno, saglasno tome, visina potrebne stalne državne dotacije da bi se postigla održivost egzistencije ustanove.

Prije utvrđivanje prijedloga stalne dotacije iz državnoga budžeta pri osnivanju pozorišta, kako se u predloženoj projektu kaže: „jednom za svagda“ treba dati 15.000 kruna (4000 – garderoba; 3000 dekoracije; 1500 – rekvizita; 1600 prijepis djela i uloga; 300 – prijepis nota; 1700 - polumjesečna plata osoblja; 400 – prepravku cetinjske pozornice, 500 – instalacija uprave: te 2000 – prethodini troškovi). Pošto su troškovi osnivanja (*jednom za svagda* 15000 kruna) izloženi, dalje se u projektu pod naslovom „Budžet“ (poglavlje „Instalacija“) ukazuje na prihode i rashode koje bi trebalo da redovno tokom godine ostvaruje stalno profesionalno pozorište u Crnoj Gori.

Autor projekta se potrudio da prikaže i što ubjedljivije obrazloži prihode koje bi pozorište trebalo da ostvaruje. Pošlo se od produkcije koju treba da čine po 20 predstava mjesečno odnosno 220 na godinu (za 11 radnih mjeseci). Računajući na različite prihode po predstavama u raznim sredinama (pozorište će kako je već predloženo stalno putovati) uzet je prošek od 155 kruna po predstavi da bi se za 220 predstava, globalno gledano, došlo do ukupnoga godišnjega prihoda od 34100 kruna. Zatim je godišnji prihod izračunat na drugi način - kao zbir procijenjenih prihoda po mjestima gostovanja. Na ovaj detaljniji način došlo se do nešto većega godišnjega prihoda od 37000 kruna. Prošek prihoda računat na ova dva načina je 35500 [(34100 + 37000) : 2 = 35500]²⁰ ali autor projekta predlaže da se za predračun prihoda pozorišta pri formiranju njegova bužeta uzme iznos od

²⁰ U dokumentu piše da je prošek 36500 kruna.

35000 kruna. Pored ovako formiranih sopstvenih prihoda država bi sa svoje strane trebalo da uplaćuje godišnje dodatnih 10000 kruna čime bi se formirao održivi ukupni prihod pozorišta od 45000 kruna. Pri svemu navedenom u projektu se napominje da bi pozorište moglo godišnje da ostvari još 5000 kruna od vanrednih prihoda (vanredne i predstave sa povišenim cijenama, izdavanje lista, od garderobe, moguće pomoći pojedinih opština i dr.) tako da bi prihodna strana budžeta pozorišta narasla na 50000 kruna. Mada predviđeni prihod smatra sasvim dovoljnim za opstanak pozorišta, u projektu se rasprava o prihodima zaključuje stavom: „To ipak ne bi smetalo, da državna pomoć, god. za prve dve - tri godine, bude i veća od 10000 kruna, ako to finansijske prilike u zemlji dozvoljavaju.“

Godišnji rashodi (glumačko i ostalo osoblje, troškovi rada, nabavke i sve drugo) su planirani na 3390 kruna mjesečno, odnosno 40680 kruna godišnje. Višak projektovanih prihoda nad rashodima na godišnjemu nivou je dakle 4320, odnosno (ako se ostvare vanredni prihodi) 9320 kruna. Uz ovako predočene prihode i rashode slijedi napomena autora projekta: „Ali se ovaj višak budžetski ne može računati kao prihod, jer bi on sav išao na propisanu zaradu glumačku, procentualnu dobit.“

Pošto smo ukazali na pretpostavljene finansijske pokazatelje rada profesionalnoga pozorišta kako su iznešeni u Nušićevu projektu smatramo veoma važnim saopštiti i autorov stav o velikom značaju solidnih priprema za otvaranje i početak rada državne profesionalne pozorišne ustanove. O pozorišnoj ustanovi Nušić u završnom poglavlju koje je naslovljeno „Zaključak“ naime veli: „Postavljena u početku na nepravilnu osnovu, ona će većito ramati i neće nikada moći pronaći pravi razlog toj bolesti. Takvom bolešću, kojoj je sada teško naći leka, boluje beogradsko i novosadsko pozorište, a nikada takvom bolešću, niti boluje, niti će kad god bolovati zagrebačko Pozorište.“ Akteri formiranja državnoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori će prihvatiti

teze o mogućnosti finansijske samoodrživosti teatra (uz skromnu državnu potporu), ali nažalost neće mnogo voditi računa o preporukama i konstatacijama o krucijalnoj važnosti kvalitetnih priprema za početak rada iz završnog dijela ovog dokumenta.

Umjesto komentara i ocjena projekcija finansiranaja teatra, koje su nastale tokom prve decenije 20. stoljeća treba navesti makar samo osnovne finansijske pokazatelje iz *Stevanovićevoga memoranduma* koji je nastao pred početak druge pozorišne sezone državnoga profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori (septembra 1911. godine).²¹ Milutin Stevanović, bivši reditelj i glumac Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, za glumačko osoblje (plate) predviđa 2020 perpera, za tehničko 230 i za administrativno osoblje 60 perpera, što sve ukupno čini 2310 perpera mjesečno. Stevanović ne predlaže, odnosno ostavlja otvoreno pitanje plate upravnika pozorišta. Mada je na Cetinju boravio od početka rada profesionalnoga pozorišta do kraja prve sezone ne može da saopšti čak ni kao prijedlog visinu upravnikove plate. Ovakv stav Stevanovića ide u pravcu naše pretpostavke, oslonjene na to što u konsultovanima izvorima nijesmo našli tragova o isplatama, da upravnik (odnosno vršioći dužnosti upravnika) profesionalnoga pozorišta na Cetinju za svoj angažman nije primao direktnu nadoknadu. Za druge troškove rada pozorišta (kostimi, rekvizita dekoracije, nabavku poz. djela i dr.) kod Stevanovića je predviđeno ukupno 390 perpera. Prema tome mjesečno bi za rad pozorišta bilo potrebno ukupno 2.700 perpera, odnosno 32400 per. na godinu. Stevanović zaključuje da bi uz državnu mjesečnu pomoć od 1000 perpera (12000 per. na godinu)²² pozorište svojim radom

²¹ Luka I. Milunović, „Stevanovićev memorandum“, „Arhivski zapisi“, XVII/2010, br. 2, str. 19-39.

²² Stevanović je očigledno dobro upoznat sa finansiranjem pozorišta u Crnoj Gori. Za državnu dotaciju za profesionalno pozorište tokom 1910. i

moglo lako prošečno da zaradi za jedan mjesec 1700 perpera i da tako bude sasvim održivo.

Pored organizacionih i ciljnih funkcija dražvnoga pozorišta u Crnoj Gori između Nušićeva i Stevanovićeve koncepta postoje i druge uočljive razlike. Nejednaka je pretpostavljena visina potrebnih finansijskih sredstava za normalan rad: (1) B. Nušić polazi od cca 50000 kruna (35000 + 10000 + 5000) na godinu, a (2) M. Stevanović od 32400 perpera²³ (20400 + 12000) takođe za jednu godinu dana rada pozorišta. Pored toga: (1) B. Nušić prije iskustva sa radom domaćega profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori njegovu održivost dominantno vezuje za prikazivanje predstava po širem regionu jer smatra da domaće stanovništvo nema snage da ga kupovinom ulaznica ili povremenim donacijama finansira, dok (2) M. Stevanović, oslanjajući se na stečena iskustva tokom prve sezone na Cetinju, održivost rada pozorišta vezuje upravo za domaću publiku. U jednom i drugom slučaju predviđen je i sličan iznos sredstava kao stalna subvencija države. Pomenute razlike između dva koncepta naravno nijesu jedine, ali njihovo razmatranje, kao i realizovano finansiranje rada profesionalnoga pozorišta pripada drugoj temi.

Osvrtom na pokazatelje očekivanih troškova i prihoda iz ova dva cjelovita koncepta o radu pozorišta u Crnoj Gori zaokružili smo prezentiranje osnovnih pokazatelja o finansiranju domaće pozorišne produkcije od završetka Veljega rata do početka rada državnoga profesionalnoga teatra u Crnoj Gori. Prije nego što u okviru perioda koji je ovđe predmet naše pažnje ukažemo na

1911. godini, u budžetu je bilo predviđeno po 6000 perpera što se pokazalo nerealno pa je budžetom za 1912. godinu iznos podignut na 12000 perpera. Pozorište je ustvari od države dobilo: od otvaranja do kraja 1910. godine više od 11000 perpera, a za prvih šest mjeseci 1911. godine (do kraja prve sezone) više od 6000 perpera.

²³ Crna Gora je uvela u promet perper po kursu 1 perper = 1 kruna (austrograska).

pokazatelje finansiranja pozorišne produkcije profesionalnih putujućih glumačkih trupa tokom gostovanja u Crnoj Gori tek ćemo napomenuti i to da crnogorsko državno pozorište tokom svoje egzistencije neće dosljedno sprovoditi ni jednu od, u pomenutim projektima, prezentiranih koncepcija.

2. *Finansiranje gostujućih pozorišnih trupa (1878-1910)*

Pored skromne domaće pozorišne produkcije što je uglavnom stvarana i realizovana *ad hoc*, u povodu tekućih državnih i dinastičkih praznika ili godišnjica, pozorišni život u Knjaževini Crnoj Gori, od Berlinskoga kongresa do pod kraj prve decenije 20. stoljeća, dominantno se oslanjao na relativno redovna gostovanja stranih putujućih trupa ili pojedinaca koji bi najčešće sa članovima svoje porodice, ponekim angažovanim kolegom, te ponekad i sa mještanima, prikazivali dramske programe.²⁴ U Knjaževini Crnoj Gori tokom posmatrane tri decenije (1878-1909. god) u proseku je na skoro svake dvije godine padalo po jedno od gostovanja profesionalnih pozorištaraca iz inostranstva, odnosno preciznije rečeno, u tom periodu je ostvareno 13 višednevnih gostovanja dramskih trupa i umjetnika.

Finansiranje putujućih pozorišnih trupa i samostalnih umjetnika-glumaca na gostovanju u Knjaževini Crnoj Gori oslanjalo se dominantno na tri izvora:

1. Prihod od prodatih biljeta (karata, ulaznica).
2. Unaprijed, ili tokom gostovanja, ugovorene nadoknade za prikazivanje (obično 1-3) takozvanih svečanih predstava.
3. Subvencije iz državne kase.

²⁴ Luka I. Milunović, „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889-1908.“, „Glasnik odjeljenja umjetnosti“, CANU knjiga 30, Podgorica 2012, str. 179–196.

1. *Prihod od prodaje ulaznica* je bio osnovni, redovni i, u svim slučajevima, aktuelni i najizdašniji oblik zarade. Prikazane predstave su, s obzirom da se uglavnom radilo o premijerama, bile dobro pošećene, pa se na osnovu uobičajenih cijena ulaznica može makar okvirno aproksimirati ostvareni prihod. Ovdje treba napomenuti da su cijene ulaznica bile nešto veće kada su prikazivane predstave koje su imale karakter svečanih. Trupa bi tokom boravka u Crnoj Gori obično davala 2-3 premijere tokom sedmice te, veoma rijetko i to obično uz napomenu: „na zahtjev publike“ neku reprizu. Prihod od ulaznica je pripadao vođi trupe, koji bi od tih sredstava podmirivo zarade osoblja, te druge troškove prikazivanja predstava i boravka u Crnoj Gori. Na osnovu indirektnih pokazatelja ukazaćemo na odnose organizatora i gostujućih glumaca (do dokumenata o svima neposrednima novčanima transakcijama na relaciji organizator - vođa trupe nijesmo mogli doći). Trupe putujućih glumaca bi najavile ili ranije dogovorile boravak u Crnoj Gori pri čemu su mogle računati da će prostor u Zetskome domu za probe i predstave dobiti bez nadoknade, dok će same snositi troškove korišćenja (čistoća, osvjetljenje, oglašavnje predstava i sl). U nastojanju da pomognemo makar okvirnomo aproksimiranju ukupnoga iznosa koji je mogao biti ostvaren njihovom prodajom, navešćemo cijene ulaznica kako ih donijela tekuća periodika.

2. *Svečane predstave* su ugovarane za potrebe, te po željama i sugestijama iz Dvora po pravilu u povodu praznika, jubileja ili tekućih događaja kada je procijenjeno da u okviru svečanoga programa treba prikazati neko dramsko djelo (posebno ako se radi o knjaževu književnome djelu). Naknade za svečane predstave isplaćivane su najčešće na teret Dvorske kase. Obično bi sam vođa pozorišne trupe prilagođavao termin boravka (gostovanja) vremenu svetkovine u Crnoj Gori kada je i za očekivati bilo da bi trebalo prikazati neku svečanu pozorišnu predstavu. Treba primijetiti da se Đ. Protić (dolazio čak četiri puta sa

trupom u Crnu Goru) trudio da svoje gostovanje po mjestima u regionu tako organizuje kako bi, samoinicijativno ili po pozivu, stizao sa svojom trupom na Cetinje neposredno pred rođendan Prijestolonasljednika Danila Aleksandra – praznik koji je uvijek veoma svečano obilježavan u Crnoj Gori, pa je to i bio dobar povod za prikazivanje svečane predstave.

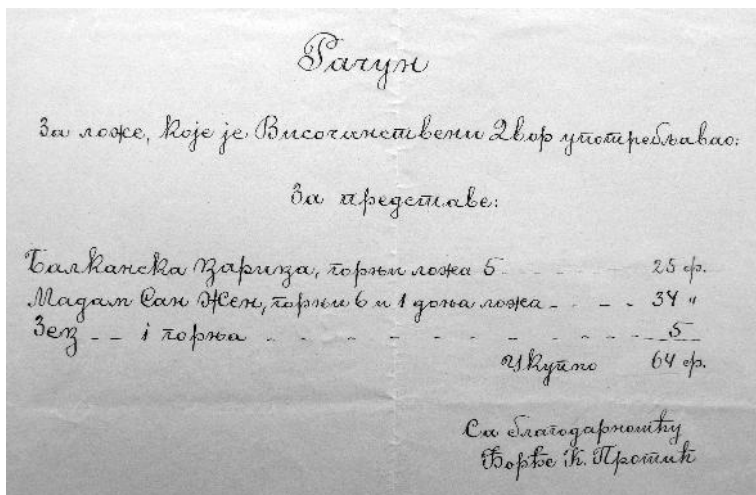
3. *Subvencije* koje su isplaćivane vođama pozorišne trupe direktno ili posredno iz državne kase obično su unaprijed dogovarane u onim, ipak rijetkim slučajevima, kada bi gostovanje trupe u Knjaževini Crnoj Gori trajalo duže od mjesec dana. Prateći dominantno direktne ekonomske pokazatelje u periodu koji je u fokusu našega posmatranja, nećemo se ovom prilikom zadržavati na drugim aspektima realizovane pozorišne produkcije.

Pri razmatranju ovih pitanja treba uvijek imati na umu da arhiva Društva cetinjske čitaonice ili pozorišta u Zetskome domu (kao formalnih nosilaca i organizatora ove aktivnosti) nije sačuvana, te da je tekuća periodika tek sporadično donosila po neku napomenu o finansijskim aspektima ovoga oblika pozorišne produkcije. Upravo zato kod niza pitanja, doduše ne samo iz ovoga domena, moramo ostati na analoškome zaključivanju i pretpostavkama. Pri navođenju broja prikazanih predstava kod svih tupa uzimali smo u obzir samo one za koje se moglo nedvosmisleno utvrditi da su zaista i odigrane. Treba, dakle, imati na umu da su trupe mogle prikazati, a u najvećem broju slučajeva posredno se sa dosta izvjesnosti da zaključiti i da jesu, veći broj predstava od onoga koji mi navodimo. Uz obim produkcije, kao dodatni oslonac pri pokušaju utvrđivanja finansijskih rezultata, navodimo i to koliko je dana trajalo gostovanje putujućih pozorišnih trupa u Crnoj Gori. Cijenimo, naime, da je posmatranjem kombinacije pomenutih parametara ostvarene pozorišne produkcije (vrijeme gostovanja, broj prikazanih predstava, cijena i broj prodatih ulaznica) moguće procijeniti koliko bi mogla biti maksimalana neposredna ukupna zarada, te koliki se

procenat od tako utvrđenoga maksimalnoga iznosa praktično i ostvarivao kod ovoga oblika prihoda putujućih pozorišnih trupa.

Trupa Đoka K. Protića, 1878. god. O prvome gostovanju Protićeve trupe imamo veoma malo podataka, jer se crnogorska periodika koja je prestala da izlazi za ratnih prilika tada još nije nanovo počela pojavljivati. Neke činjenice uspjeli smo ipak utvrditi na osnovu pisanja periodike koja je izlazila van Crne Gore. Đoka K. Protić sa profesionalnom putujućom pozorišnom trupom gostuje na Cetinju sredinom 1878. godine, o čemu će u broju od 9. jula (vijest datirana 17. juna, na rođendan prijestolonasljednika Danila, kada je, po svoj prilici, i počelo gostovanje) „Javor“ javiti čitaocima. Iz pisanja „Zastave“ saznajemo da je Protićeva družina izvela 11 predstava od kojih su za samo 4 navedeni nazivi. Pored izvedenih dramskih djela koja su pomenuta u „Zastavi“, po pisanju „Javora“, Protić u je Herceg Novome, đe će sa trupom gostovati prije Cetinja, dao još 8 dramskih djela. Ovako dolazimo do repertoara koji je mogao biti dat i na Cetinju, s tim što su najvjerojatnije izostavljena jedno, ili dva složenija dramska djela, za koja kritičar u „Javoru“ napominje da trupa nema adekvatan ansambl, a ni valjanu scenografiju. Boravak na Cetinju 1878. godine Protić će pomenuti iznoseći biografske podatke u molbi za dodjelu penzije, koju je nadležnoj državnoj vlasti u Beogradu podnio februara 1925. godine.

Trupa Đoka Protića, 1884. god. Trupa drugi put gostuje na Cetinju od 13. juna do 10. jula 1884. godine u kojem periodu je prikazala 17 dramskih djela. Kao uzdarje za poklon učinjen prijestolonasljedniku Danilu, prvakinja trupe Perisova je od knjeginje Milene dobila 100 fijorina, dok je Protiću na kraju gostovaja isplaćena ranije dogovorena suma od 400 fijorina. Suma se odnosi na dvije predstave koje imaju karakter svečanih i koje i po sadržaju i datumu prikazivanja odgovaraju naručiocu (date za rođendan Prijestolonasljednika i Petrovdan). Cijene

Račun Đoka Protića

ulaznica za prvu, svečanu predstavu su bile: prva tri reda po 2 fijorina, ostali redovi 1 fijorin, stojanje 50, đaci 30 novčića.

Trupa Đoka Protića, 1889. god. Treći put trupa gostuje na Cetinju, po prvi put u Zetskome domu, od 6. juna do 16. jula 1889. godine. Kako smo evidentirali prikazala je: 24 premijere i 1 reprizu. Protić je gostovanje ugovorio dolazeći na Cetinje još u aprilu te godine. Nijesmo pronašli podataka o finansijskome aranžmanu za ovo gostovanje, odnosno o nadoknadama za svečane predstave – unaprijed naručene od strane Dvora, od kojih je jednu posmatrao veliki knez Petar Nikolajevič Romanov za vrijeme svoga boravka na Cetinju. Znamo da je pred odlazak sa Cetinja glumac Miloš Cvetić (gostovao u trupi Protića) primljen na Dvor, te da ga je tom prilikom knjaz Nikola I odlikovao ordenom za nezavisnost Crne Gore – Danilo I (IV stepen). Istoga dana Knjaz je Đ. Protiću poklonio zlatni sat i lanac, a njegovoj ženi Jeleni vrijedni broš. Građani Cetinja su priredili Protićevoj trupi oproštajnu svečanu večeru u Velikoj lokandi (Grand hotel).

МИХАИЛ ЛАЗИЋ
управитељ позоришта.
(30 - 15 - сеода - до - 3 - сеода
по јуј 3 - и - 12 - сеода до
јуј - 2) Чини у све - јуј - 33.
Прек. ил. Ков.

Трицијо сам за 4/
инстав од мјесне светоди
Јујорина 40
а дара ивслукуитиу ср 5.
у све срајорина 45.
Прек. Марко Коматина

Račun na vizit karti Mihaila Lazića

Trupa Mihaila Lazića, 1893. god. Gostuje u Crnoj Gori od 6. maja (prva predstava) do 18. jula 1893. godine. Od više prikazanih, puzdano je utvrđeno 7 premijera od kojih su 5 i jedna repriza date na Cetinju, a dvije u Podgorici („posjeta je bila dobra, a publika zadovoljna“). Ovo je prva profesionalna putujuća pozorišna trupa za koju pouzdano znamo da svoje gostovanje u Crnoj Gori nije vezala samo za Cetinje. Osnovni povod dolaska trupe u Crnu Goru je bio učešće u programu proslave 400-godišnjice crnogorskoga izdavaštva i štamparstva.

Za učesnike proslave velikoga jubileja u Zetskome domu je prikazana „Balkanska carica“. Po nalogu knjaza Nikole I za ovu predstavu Mihailu Laziću, upravitelju pozorišta, je preko Vuka Vuletića isplaćeno 230 fiorina. Po jednom računu koji je dostavio na svojoj vizitkarti [МИХАИЛ ЛАЗИЋ управитељ позоришта] vidi se da je iz uprave dvora krajem maja plaćeno 33 fiorina za 15 osoba (lože), i to za 3 osobe po 3 fijorina i za 12 po 2 fijorina, dok je za još četiri predstave plaćeno 45 fijorina. Uz ovo je, napomenimo i to, tom prilikom iz dvorske kase dato 5 fijorina kao: „dara poslužitelju“.

Trupa Nikole Simića 1894. god. Od 18. februara do 30. maja 1894. godine (100 dana) trupa gostuje u Crnoj Gori. Pouzdano je evidentirano prikazivanje: 19 premijera i 11 repriza. Nešto svečanije je 1894. godine obilježen rođendan Velikoga vojvode zetskoga Mirka, pokrovitelja Zetskoga doma, jer je baš toga dana položen kamen temeljac dvorcu-rezidenciji prijestolonasljednika Danila Aleksandra. Istoga dana u Zetskome domu „bila je u slavu tih događaja svečana predstava“. Interesantno je napomenuti da su jednu od predstava iz pune lože posmatrali turisti iz Engleske.

Iz prepiske koja je nastala povodom jednoga računa između Uprave dvora i Crnogorskoga agentstva u Kotoru vidi se da su, po nalogu N. Simića, na račun Dvora nabavljene „dviije kašete aparata lampa iz Beča“,²⁵ za što je plaćeno 85,77 fijorina. O tome štampa ističe: „Aparati za osvjetljenje ovijeh alegorijskih slika uprava pozorišta nabavila je iz elektrotehničke fabrike Dekarta i Homolke iz Beča, ostale ukrase iz čuvene fabrike Lajhnerove iz Berlina, a vlasulju za Vilu pravio je c.[arski] k.[raljevski] vlasuljar Šajbenhofer u Beču.“ Po sačuvanim priznanicama na izdati novac iz Uprave dvora vidi se da je, po nalogu knjaginje Milene, upravitelj Nešo Ivanović 26. maja

²⁵ DACG, UD-1894, Fas: 23, Om: Računi knjaginje Milene, b.b.

isplatio račun na 1,50 fiorina za „dva biljeta od ulaznica u teatar.“ Takođe, iz Uprave dvora su 22. maja data 3 fijorina za pozorišnu ulaznicu Lujize Bruner, koja je na Cetinje došla u pratnji velikoga ruskoga kneza. Za svoj nastup na Cetinju Simić je, pored drugih poklona i pomoći, iz dvorske kase dobio 800 fijorina uz internu napomenu na dvorskoj kopiji računa: $\frac{1}{3}$ iznosa na teret državne, $\frac{2}{3}$ na teret dvorske kase.²⁶ Simić se i kasnije obraćao molbom knjazu Nikoli I, na šta će mu biti odgovoreno preko vojvode Gavra Vukovića. Nakon oproštajne predstave Simićevoj trupi su u Zetskome domu prijatelji sa Cetinja priredili svečanu večeru, koja je potrajala do jutarnjih časova. Račun na 96,70 fijorina koji je iz Grand hotela poslao Vuko Vuletić na ime Nika Tatara i Pavla Popovića (za 36 druga večera u Zetski dom: 1 bačva bire, vina, medovine i cukra) plaćen je „po zapovijedi Nj. V. Gospodara“ iz državne kase.²⁷

Trupa Đoka Protića 1897. godine Tokom četvrtoga i posljednjega boravka ove trupe na Cetinju od 17. aprila do 23. maja 1897. godine, pouzdano je evidentirano prikazivanje 10 predstava (8 premijera i dvije reprize). Radi angažovanja Protićeve trupe, po nalogu Dvora, u Austrougarsku je putovao upravitelj pozorišta na Cetinju, profesor Pavle M. Popović, kako će i sam istaći u zabilješci o potrošenih 1500 fijorina na priznanici Đoke Protića za primljenu subvenciju. O potrošenome novcu Popović konstatuje: „koje sam ja, po najvišem nalogu nalogu Nj. V. Gospodara, primio iz Min. Financ. za subvenciju Pozorišnom društvu koje će učestvovati o dočeku Kralja Srbije i svadbi Nj. S. Knjaginjice Ane, i suviše – za moj putni trošak u Austrougarskoj, za traženje istog društva. Cetinje 14/6 1897. P M Popović.“ U *Priznanici* o primljenom honoraru za nastup na Cetinju, koju potpisuje Đ. Protić, stoji: „kojom dolepotpisati

²⁶ DACG, MF-1895, Fas: 122, Om: februar, br. 145, (red. br. 8).

²⁷ DACG, UD-1894, Fas: 23, Om: jun, br. 7.

priznaje da je primio 1200 f. slovom jednu hiljadu i dve stotine forinti kao subvenciju od Visoke Knjaževske Crnogorske Vlade, u ime putnoga troška i za tri svečane predstave pogođene sa gos. Pavlom Popovićem, profesorom na Cetinju. Sa zahvalnošću Đorđe K. Protić Cetinje 18. maja 1897. god.“ Očigledno da je 300 fijorina iznosio putni trošak Popovića. Nešto su drugačije raspoređena sredstva na priznanici od 31. marta 1897. godine P. Popovića o primljenom novcu u Ministarstvu Finansija. Tamo, u Popovićevoj zabilješki stoji: Pozorišnom društvu 1250, a za putne troškove 250 fijorina.²⁸ Pretpostavićemo da su svečane predstave Protiću plaćene kao i ranije po 200 fijorina, što znači da je za troškove dolaska trupe na Cetinje plaćeno 600 fijorina. Uz ovo dodaćemo da se po računu za lože koji je upućen crnogorskome dvoru, vidi da je za predstavu „Balkanska carica“ korišteno: *gornjih loža 5*, za što je plaćeno 25 fijorina; za predstavu „Madam San Žen“, *gornjih 6 i 1 donja loža ...* po cijeni od 34 fiorina, te za predstavu „Zec“ *1 gornja...* što je činilo 5 fiorina. Tako je: „za lože, koje je Visočanstveni Dvor upotrebljavao“ iz kase Uprave dvora ukupno plaćeno 64 fijorina.

Trupa Jovana A. Markovića 1899. i 1900. godine Početkom jula 1899. godine na Cetinje je sa porodicom (supruga Slava i dvije ćerke) stigao vojvođanin Jovan A. Marković, kako će sam napisati: „upravitelj srp. put. pozorišne družine“. Marković će ovom prilikom boraviti u Crnoj Gori sa prekidima od jula 1899. do maja 1900. godine, za koji period smo evidentirali 19 prikazanih dramskih djela na Cetinju (3) i u Nikšiću (16).

Jovan Marković je 5. jula uputio molbu Upravi varoši Cetinje za pozajmicu od 25 fijorina, što će, kako kaže, vratiti do 18. jula. Opštinska uprava je istog dana odobrila pozajmicu, ali od 15 fijorina, koju je Marković odmah primio.²⁹ Nešto kasnije, 28.

²⁸ DACG, Pozorište, Fas: 1, br. 37. Viđi: DACG, MF-1897, Fas: 156, Om: mart, br. 31.

jula opštinska vlast je konstatovala da Marković nije vratio dug, a pozajmljeni iznos je tretiran kao pomoć sirotinji, kako je i zavedeno u obrascu „Rashod opštine Varoši Cetinje : Za Sirotinju u mjesecu juliju 1899. god.“ pod rednim brojem 35.²⁹ Marković će kasnije od Opštinske uprave Cetinje ponovo dobiti pomoć, ali ovoga puta od 5 fijorina.³¹ Gostovanje u Crnoj Gori Marković nastavlja u Nikšiću gdje boravi od oktobra do decembra 1899. godine. Posjeta publike u Nikšiću je bila dobra, ali ne onakva kakvu je, po mišljenju kritičara, kvalitet izvedenih predstava zasluživao.

Za nove predstave i produžetak gostovanja u Nikšiću, a što je bilo u skladu sa najavama za realizaciju zamisli o formiranju stalne pozorišne trupe u Crnoj Gori, Marković je znatno osnažio profesionalni dio glumačke ekipe angažujući glumački par Milenković. Međutim, na predstavama je bilo malo publike. To se u štampi objašnjava visokim cijenama ulaznica. Angažovanjem profesionalnih glumca Markoviću su svakako porasli troškovi, ali je, izgleda, slabo procijenio koliko može uvećati prihode podižući cijene ulaznicama. Ekonomska situacija u Knjaževini Crnoj Gori i standard stanovništva i ovoga puta će se pokazati kao limitirajući faktor podizanju nivoa zadovoljavanja kulturnih potreba. Decembra 1899. Marković odlazi iz Nikšića uz najavu da će u Podgorici davati predstave o čemu nijesmo našli potvrde u izvorima.

²⁹ DACG, UVC-1899, Fas: 22, Om.: prihodi u mj. julu, br. 35.

³⁰ Ibidem. Vjerujemo da Jovan Marković nije bio neuredan dužnik, već se radi o, sa višege mjesta, sugeriranoj pomoći umjetniku, a za opštinsku administraciju je najlakše bilo da bez pominjanja inicijatora ovako evidentira nastali trošak. Naravno, iz ovakvoga zapisa u arhivi opštinske vlasti može se zaključivati i o doživljaju statusa putujućih glumaca (umjetnika) u to vrijeme u Crnoj Gori.

³¹ DACG, UVC-1900, Fas: 31, Om.: jul, br. 109.

Sa Jovanom A. Markovićem ponovo ćemo se srijetati u Nikšiću tokom aprila i maja 1900. godine. Poslije predstave date na Spasovdan (18. V) 1900. godine nemamo više vijesti o boravku Markovića u Nikšiću i Crnoj Gori.

Trupa Dragutina Krsmanovića 1899-1900. god. Od svih putujućih pozorišnih trupa Krsmanovićeve će najduže boraviti u Crnoj Gori, od 14. oktobra 1899. god. do 23. oktobra 1900. godine. U tom periodu evidentirali smo da je (Cetinje, Nikšić) prikazano: 64 pemijere, 3 reprize, djelovi tri komada i 5 živih slika. Po svemu sudeći Krsmanovićeve trupa je dala više predstava, te možda gostovala u Podgorici i Rijeci Crnojevića o čemu ima nagovještaja, ali, nažalost, ne i potpuno pouzdane potvrde.

Iz konsultovane arhivske građe nijesmo uspjeli da sasvim precizno utvrdimo koliko je crnogorski dvor i državu ukupno koštao boravak i prikazivanje predstava Krsmanovića sa trupom profesionalnih glumaca. Nijesmo naime mogli pronaći ugovor, ili neki sličan dokument u kojemu bi precizno bio iskazan iznos ukupne, sasvim sigurno unaprijed dogovorene, državne subvencije Krsmanoviću. Prema dokumentima koji govore o isplatama Krsmanovićevih dugova novcem od dogovorene subvencije, što je potuno okončano godinu dana po njegovom odlasku iz Crne Gore, tek u novembru 1901. godine, može se vidjeti da je po ovom osnovu plaćeno 2660 kruna (tj. 1330 fijorina ili ≈140 napoleona u zlatu).

Po odlasku Krsmanovića iz Crne Gore ostalo je, naime, neplaćeno niz dugovanja. Opštinski sud Cetinje se, na stalne zahtjeve povjerilaca, obratio Filipu Jergoviću, koji je u vrijeme gostovanja trupe Krsmanovića vršio funkciju upravnika pozorišta u Zetskome domu, da isplati opravdana potraživanja povjerilaca. Jergovć se na to odmah (5. VII 1901. god) obratio Upravi dvora, napominjući da je on, *po naredbi* Miša Popovića i u prisustvu Đura Andrića tada zapošljenih u Dvoru, morao u pisanoj formi garantovati da će 1080 fijorina (2160 kruna)

isplatiti „najdalje do prošlog Vasiljevdana“ (1. I 1901. g.),³² pa moli da se ovo pitanje i obaveza prema opštinskome sudu, odnosno povjeriocima što prije riješi, kako on lično ne bi imao neprijatnosti. Uprava dvora je uputila dopis Ministarstvu finansija da ono isplati 2160 kruna opštinskom sudu na ime dugova Krsmanovića koliko je: „po visokom nalogu bila određena subvencija državna za njega i za društvo“.³³ Konačno, tek kada je 1. novembra 1901. godine Mašan Božović, upravitelj varoši Cetinje u ime opštinskoga suda potpisao priznanicu na 1539,60 kruna primljenih od Ministarstva finansija i napomenuo da uz ranije primljenih 1120,40 kruna (dakle ukupno 2660 kr.) to čini: „potpunu isplatu subvencije pozorišne družine Dragutina Krsmanovća“³⁴ sva dugovanja su bila potpuno izmirena.

Pomenućemo na kraju i dvije nabavke ulaznica za predstave koje su plaćene iz dvorske kase. Jednu od prikazanih predstava iz dvije lože su posmatrali: „10 sluga Dvorskih“, za što je Dvorska

³² Vasiljevdan (sv. Vasilije Veliki) pada 1. januara po starom, Julijanskom kalendaru. DACG, UD-1901, Fas: 47, Om: Molbenice, b.b. Od 1. V 1901. godine u Crnoj Gori fijorin je zamjenjen krunom (1 fij. = 2 krune).

³³ DACG, UD-1901, Fas: 48, br. 1194. Uprava dvora napominje ako Ministarstvo ne može isplatiti čitav iznos da odmah uplati bar polovinu (DACG, MF-1901, Fas: 199, Om: VII, br. 24).

³⁴ DACG, MF-1901, Fas: 199, Om: XI, br. 1 (znači: 1539,40 + 1120,40 = 2660). Konačan iznos subvencije je dakle 2660 kruna. Cifra koju u dopisu pominje Uprava dvora (2160. k.) ne obuhvata vjerovatno ranije, ili naknadno isplaćenih 500 kruna (odnosno 250 fijorina). Ne treba potpuno isključiti mogućnost, da je Krsmanović ostavio više dugova od dogovorene subvencije, koje je država po njegovome odlasku morala prihvatiti. Prema objavi Min. finansija 2660 kruna, odnosno 1330 fijorina, je po kursnoj listi od 1. III 1900. godine bilo 138,54. napoleona u zlatu (*napoleons d'or*). Vidi: Luka Milunović, „Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“ (Tabela br. 2), u: „Novac Crnoj Gori: radovi sa naučnog skupa“, Cetinje, 2007, str. 279.

uprava platila 6 fijorina,³⁵ dok se u drugom slučaju iz sačuvane priznanice vidi da je iz Dvorske kase „po zapovijedi Njegovog Visočanstva Gospodara“ plaćena 4 fijorina „jedna od gornjih loža“ za predstavu prikazanu 28. decembra 1899. godine.

Trupa Dimitrija A. Ginića 1901–1902. godine boravi u Crnoj Gori od kraja prve, ili početka druge dekade decembra 1901. godine do 10. jula 1902. godine. Kroz izvore smo uspjeli evidentirati pojedinačne pomene o prikazivanju samo 9 premijera, dvije reprize i jedne žive slike (međutim, prema pisanju štampe, samo u decembru 1901. godine dato je više od 20 predstava). Čist prihod sa jedne od predstava D. Ginić će namijeniti siromašnima učenicima na Cetinju. Uprava varoši Cetinje je 18. januara obavijestila osnovnu školu o ovoj predstavi, te da je tom prilikom prihodovano „čisto preko troškova“ 158 kruna. Nekoliko dana kasnije, 25. januara, Opštinska uprava je u pisanoj formi sačinila „Zahvalnost“ Giniću (koncept za objavljivanje u štampi) iz koje saznajemo da je čist prihod sa predstave koji je Ginić predao opštinskoj upravi iznosio 126 kruna. „Zahvalnost“ je objavljena kao oglas u „Glasu Crnogorca“.³⁶

Krajem februara predsjednik opštinske vlasti Mašan Božović će narediti svojim službenicima da Giniću isplate 42,89 kruna „za ona mjesta što sinoć u pozorištu nijesu bila popunjena, za koja smo mi bili obećali platiti i bar jedan put za ovoliko vremena toliko na ruku biti“. Uz „najdublju blagodarnost g. Božoviću“ Ginić je primio određeni iznos 27. februara 1902.

³⁵ Priznanica na 6 fijorina a. vr. od 21. XII 1899. godine (DACG, UD-1899, Fas: 44, br. 17).

³⁶ Na kraju *Zahvalnosti* (DACG, UD-1902, Fas:43, br. 249) se kaže: „Potpisata uprava sa ovim izjavljuje darodavaocu osobitu zahvalnost na takvom plemenitom osjećanju.“ Na poledini koncepta ovog akta stoji napomena da je „ono što je ostalo iza 60 kruna poslatih školi podijeljeno sirotinji“. Uporedi: *Glas Crnogorca*, XXXI/1902, br. 4, str. 4.

Приснажна
Коду приснажен да присна присна.
д. Мисла Мисловича професора
/200/ елова Две евојине присна:
као дар од Нер. Крав: Присна присна.
Господара, за дарану присна присна
по присној присна
присна.
Присна присна
10/12-902
Присна.

Priznanica Dimitrija Ginića

godine.³⁷ Istog dana Dimitrije Ginić je primio i naročitu potporu od crnogorskoga Dvora, pa je na, svojom rukom ispisanoj, priznanici za 200 kruna naglasio „najdublju blagodarnost i odanost svijetlom Gospodaru.“³⁸ Vlast na Cetinju je međutim i ranije bila naklonjena Giniću. Na tužbu Franja Lešija koji je zastupao

³⁷ DACG, UVC-1902, Fas: 51–52, br. 145. i DACG, UVC-1902, Fas: 51–52, br. 168.

³⁸ DACG, UD.1902, Fas: 50, br. 126. Vidi: DACG, DK, br. 84, red. br. 126, od 27. II

Lazara Čefu u sporu zbog 17 fijorina (34 krune) za 4 para zavjesa, koje je glumac Đoko Stričević uzeo po Ginićevom nalogu, sud je presudio da se odmah plati samo jedan par, a „tri ostala para koltrina da se pregledaju, da li su upotrebljavane kao one prve, te ako budu onda da mu ih Ginić plati po ugovorenoj cijeni, ne bude li – to da mu ih povrati.“³⁹

O boravku Ginića u Nikšiću saznajemo iz tužbe Spasoja Krunića radi naplate duga od 12 fijorina koju je opštinska uprava Nikšić poslala opštinskom sudu na Cetinju. U tužbi, od 11. VII 1902. godine Krunić napominje da je Ginić „dao u podlog jedan mali srebrni sahat i jedan krstić s lancem u jednu škatulu“. Opštinski sud sa Cetinja će odgovoriti Nikšićkom opštinskom sudu da je Ginić otputovao te da stvari prodaju radi namire duga, ali ako za njih dobiju više od 12 fijorina, da suvišak novca pošalju na Cetinje „za uručenje ovd. dužiteljima“.⁴⁰ Sličan zahtjev cetinjskom sudu stigao je 26. VI 1902. godine telegramom iz Rijeke. Povod je ovoga puta bio dug od 24 krune za sedam članova trupe koji su „na kvartiru bili“ kod Đoka Mugoše. Cetinjski sud je odgovorio da Ginić „za sada ne priznaje dug“, jer ga i članovi njegovoga društva odriču. Iz Rijeke je međutim ponovo 4. jula poslat dopis sa zahtjevom za dug, ovoga puta uz poziv na „pismenu svjedodžbu Đorđa Mihajlovića, bivšeg člana istog društva“. Cetinjski sud će na ovo kratko odgovoriti 11. jula da Ginić „nije nikako priznao potraživanje tam.[ošnjeg] Đoka Mugoše; a isti je otputovao iz ove varoši“.⁴¹

Pred odlazak sa Cetinja i očigledno raspuštanje trupe uoči ljetnje pauze Ginić nije isplatio zarade svojim glumcima pa su ga ovi 8. jula 1902. godine tužili Opštinskome sudu na Cetinju za dug od 250 fijorina: „da bi mogli svoje dugove isplatiti ovdašnjim našim

³⁹ DACG, UVC-1902, Fas: 43, br. 133/I. i Ibidem, br. 133/II

⁴⁰ DACG, UVC-1902, Fas: 47, br. 1914

⁴¹ DACG, UVC-1902, Fas: 47, br: 1690; Ibidem, br. 1742.

povjericima i otputovati“.⁴² Pozvan od opštinskoga suda Ginić je saopštio svoje dugove i izjavio: „...stoga mi je nemoguće krenuti sa svojom družinom sa Cetinja, pa stoga otvaram konkurs nad ličnom mojom pokretninom koja se nalazi ovdje kod mene.“⁴³ Pored ovoga Ginić je 9. VII 1902. godine izjavio sudu da je on svoju veresiju naplatio „osim još od uprave Svijetloga Dvora“.⁴⁴ Na istom dokumentu je sjutra dan dopisano da je Ginić dao izjavu o naplati potraživanja od uprave Dvora o čemu svjedoče i dvije priznanice na 200 kruna od 10. jula 1902. godine.⁴⁵

Tokom boravka u Crnoj Gori članovi Ginićeve trupe su nalazili načina da ostvare zaradu i mimo scene. Pretplatnicima

⁴² Tužbu sudu su potpisali: Đorđe Stričević, Radivoje Dinulović, Ilija Jovanović, Milan Milovanović, Pero Jovanović i Blažo Vušković (250 fijorina je 500 kruna). Blažo Vušković je živio na Cetinju i bio je slabog imovinskog stanja (DACG, MF-1901, Fas:111, br. 828). Kasnije je radio pri Dvoru.

⁴³ Ginić je 8. VII 1902. godine sudu priznao dug od 677,60 kruna i naveo povjericice: Peri Jovanoviću sa gospođom 144 krune; Đorđu Stričeviću, 58 kruna, Radivoju Dinuloviću 136, Milanu Milovanoviću 128, Iliji Jovanoviću 54 (članovi trupe); zatim *Dug na Cetinju*: mom momku Blažu Vuškoviću 23,60 kruna, Spasu Mihajloviću 100, Matu Tanoviću 10 i Pašku Koki 14 (DACG, UVC-1902, Fas: 47, br. 1742).

⁴⁴ DACG, UVC-1902, Fas: 47, br. 1743.

⁴⁵ Prvo je profesor Mirko Mijušković, u to vrijeme, po odluci sa skupštine Društva cetinjske čitaonice, upravnik pozorišta u Zetskom domu, primio od Uprave dvora 200 kruna „koje se imaju dati kao dar Njegovog Kralj. Visočanstva Gospodara pozorišnom društvu pod upravom G. Dim. Ginića.“, a zatim je Ginić istog dana (10. jula 1902. godine) napisao priznanicu o primljenih 200 kruna od Mirka Mijuškovića „kao dar od Njeg. Kralj. Visočanstva Gospodara, za davanu predstavu po visokoj želji“ (DACG, UD-1902, Fas: 50, br. 662). Ova suma evidentirana je i u *Dvorskim knjigama*: „Za davanu predstavu po visokom nalogu“ (DACG, DK, br. 84, red. br. 126, 27. II). Nijesam mogao utvrditi kada je predstava odigrana ili o kojemu se dramskom djelu radi.

na crnogorsku štampu, novi brojevi listova, čim bi bili štampani, dostavljani su iz štamparije na kućne adrese. Obično bi za svaku Novu godinu na posebnom listiću bila štampana čestitka u stihu (pjesmica od 4-6 strofa) koju su raznosiči štampe na Cetinju predavali pretplatnicima i od njih dobijali uzdarje u novcu. Početkom 1902. godine ovakve čestitke pretplatnicima *Glasa Crnogorca* na Cetinju su raznosili glumci iz Ginićeve trupe Manojlo Petrović i Dušan Ilikić, koji su tom prilikom za nagradu od Dvora dobili 4,80 fijorina (9,60 kruna).⁴⁶

Trupa Fotija Žarka Ilinčića 1903. godine je boravila na Cetinju od 17. maja (prva predstava) do 29. juna (posljednja predstava) 1903. godine. Iako je najavljen kraći boravak u okviru kojega će prikazati samo šest predstava, Ilinčićeva grupa je na Cetinju ostala znatno duže i prikazala, kako je zabilježeno u štampi: „oko dvadest pozorišnih zabava“, od kojih je jedna predstava imala karakter svečane. Kada je finansijski aspekt u pitanju ovđe se moramo zadržati samo na konstataciji iz štampe da su predstave bile dobro posjećene.

Trupa Božidara Gavrilovića 1904. godine Od 22. januara do 15. februara 1904. godine trupa je boravila na Cetinju i prikazala 10 predstava. U dokumentima Uprave varoši Cetinje čuva se priznanica po kojoj je glumac Božidar Gavrilović 7. februara 1904. godine platio 16 kruna takse za četiri predstave: „koje sam držao u ovoj varoši“.⁴⁷ Prema zapisu u knjigama prihoda za

⁴⁶ Stihovi su štampani na tankoj hartiji u boji (format B6) sa svečanim okvirom i potpisom *Raznoslač*. DACG, UD-1902, Fas: 46, Pvez, br. 1228. Vidi: Ibidem, br. 1229. Ovaj iznos je odgovarao vrijednosti ½ napoleona, tj. 10 francuskih franaka u zlatu (Luka Milunović, „Kursevi i obračun valuta u Knjaževini Crnoj Gori“, u „Novac Crnoj Gori: radovi sa naučnog skupa“, Cetinje, 2007, str. 279). O raznošenju štampe vidi: DACG, MF-1907, Fas: 275, br. 79.

⁴⁷ DACG, UVC-1904, Fas: 67, Om: februar, br. 11.

februar 1904. godine (naplaćene takse) vidi se da je Božidar Gavrilović 10. februara sklopio ugovor sa glumcem Jankom Polićem i platio taksu. O zaradi trupe ne možemo ništa pouzdanije reći.

Trupa Ljubomira Micića 1904-1905. godine od 26. novembra 1904. god. do 10. februara 1905. godine boravi u Crnoj Gori. Evidentirali smo samo četiri prikazane predstave. Međutim iz zapisa dvorskog troška „Po nalogu Nj. Kr. V. Gospodara uzeo sjedišta u pozorište (u lože) za sluge za dvije predstave, kruna 24“ i naknadnoga zapisa datuma troška od 10. januara,⁴⁸ vidimo da je datih predstava, što je i realno pretpostaviti, bilo mnogo više. Po svoj prilici Ljubomir Micić je sa svojom trupom napustio Cetinje u prvoj polovini februara 1905. godine. Ovo zaključujemo na osnovu datuma sa *Priznanice* na 100 kruna, primljenih iz Dvora „kao Visoki dar za moje pozorišno društvo“.⁴⁹ Micić je *Priznanicu* potpisao 9. februara 1905. godine. Ovaj izdatak evidentiran je i u Dvorskim knjigama.⁵⁰ Ovakva vrsta darova pružana je iz Dvora i ranije pozorišnim trupama na kraju njihovog gostovanja, obično pred sam odlazak sa Cetinja.

Trupa Petra V. Ćirića 1909. godine Po pozivu i dogovoru sa Društvom cetinjske čitaonice na Cetinju će od 26. septembra do 20. oktobra 1909. godine boraviti trupa Petra Ćirića. U tome periodu evidentirano je prikazanih 10 premijera i 3 reprize. Gostovanje je počelo učešćem na zabavi povodom rođendana knjaza Petra, velikoga vojvode zahumskoga, najmlađega sina kraljevoga, što je svakako pratio i konkretni, unaprijed

⁴⁸ Račun, u kojemu je trošak za pozorišne ulaznice samo jedna od stavki, datiran je 24. januara 1905. godine (DACG, UD-1905, Fas: 65, br. 77).

⁴⁹ DACG, UD-1905, Fas.: 65, br. 156.

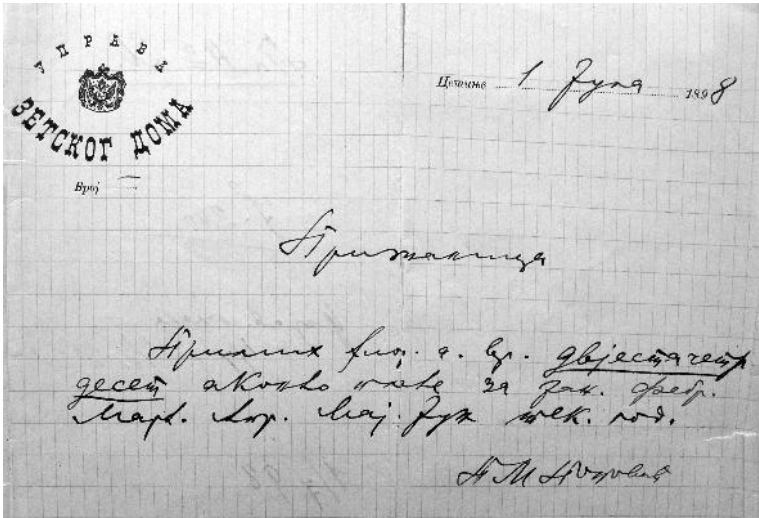
⁵⁰ „Preko Dušana Gregovića glumcima, po najvišem nalogu...“, DACG, DK-1905, br. 92, red. br. 156. (13. II).

dogovoreni finansijski izraz. Međutim, u konsultovanima izvorima, nijesmo pronašli konkretnije podatke o tome, pa kada su precizniji finansijski aspekti gostovanja trupe Petra Ćirića u pitanju možemo samo prenijeti napomenu iz štampe da je na predstavama odziv publike bio dobar.

Poslije pozorišne trupe Petra Ćirića, do Prvoga svjetskoga rata u Crnoj Gori neće više biti gostovanja putujućih pozorišnih trupa. Naredne, 1910. godine, osnovan je i svečano otvoren na Cetinju državni profesionalni teatar - Knjaževsko, tj. Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište pa je time i prestala potreba za produkcijama putujućih pozorišnih trupa u Crnoj Gori. Dok govorimo o pozorišnim gostovanjima treba tek napomenuti i to da je 1910. godine u Knjaževini, odnosno Kraljevini Crnoj Gori ostvareno prvo i jedino gostovanje ugledne stalne profesionalne pozorišne kuće. O proslavi *zlatnoga pira* Nikole I i Milene, kada je i obnovljeno državno dostojanstvo kraljevine, na Cetinju je desetak dana gostovalo „Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište“ iz Zagreba.

* * *

Prateći finansiranje pozorišne i uopšte scenske produkcije, kao dominantnoga oblika realizovanih kulturnih programa u periodu suverene Knjaževine Crne Gore (1878-1910. god) treba uočiti, ili makar postaviti pitanja, dovodeći u kontekst nekoliko, rekli bi veoma uočljivih, odrednica. Radi se naime, za dotadašnje crnogorske prilike, o dugome bezratnome periodu na čijemu početku znatno proširena, međunarodno priznata i pretpostavka za ostvarivanje egzistencije znatno ojačana država, jasno saopštva da je uočila snažnu potrebu bržega ukupnoga razvoja i smanjivanja jaza koji postoji u kvalitetu života stanovništva u odnosu na razvijene države Evrope. U dostupnim okvirima

Priznanica Pavla Popovića

ovde smo posmatrali oblike i obim finansiranja scenskih djelatnosti kao dominantnih pregnuća u kulturi tokom tri decenije kada se situiraju uslovi za posljedice koje će se očitovati, kako u odgovorima crnogorskoga društva i Kraljevine Crne Gore na izazove u drugoj deceniji 20. stoljeća, tako i toku događaja koji će takvi odgovori prouzročiti.

Lako je bilo uočiti da finansijska snaga države koja se nije bitno mijenjala kontinuirano predstavlja drastičan limitirajući faktor brzemu razvoju mogućnosti za zadovoljavanje pokazanih potreba crnogorskoga društva. Konkretnu finansijsku snagu države, međutim, treba posmatrati ne kao nužnu konstantu već kao, u konkretnome društvenome kontekstu, otvoreno pitanje o razlozima za stagnaciju njenoga rasta. Finansijske prilike ma koliko bile nepovoljne, ipak ne treba posmatrati kao isključive

razloge usporenoga razvoja države i društva. Pitanje bi široko postavljeno moglo biti: iz kojih sve razloga Crna Gora nije uopšte, ili mnogo brže, išla u smjeru na koji su ukazivali događaji i aktivnosti započete u prvoj polovini osamdesetih godina 19. stoljeća? Možda da bi upravo jubilarni povod (1884-2014) mogao biti dobra prilika da se radi razotkrivanja otvori ovo i slična pitanja? Razmatranja i mogući odgovori bi, pored opšte koristi koju donose nova saznanja, imalo danas za crnogorsko društvo i ne mali praktični značaj.